

Morfologia

1. Termin

Morfologia (w zapisie *Morphologie*) w znaczeniu językoznawczym po raz pierwszy uwzględniona została w „Projekcie terminologii” Jana Karłowicza (1885) z synonimem *Zestawnia*. „Słownik warszawski” (t. 2, 1902) potwierdza terminologiczne użycie tego rzeczownika w dwóch znaczeniach, z których drugie, opatrzone kwalifikatorem gram., objaśnione zostało jako ‘nauka o budowie wyrazów i ich odmianach, odmiennia’.

W „Wielkiej encyklopedii powszechnej ilustrowanej” (t. 25, 1900) znaczenie językoznawcze odnotowane zostało w haśle gramatyka, w którym morfologia wymieniona jest jako trzeci spośród pięciu działów (pozostałe to: fonologia, semazjologia, leksykologia, etymologia), na jakie rozpada się gramatyka. Usytuowanie morfologii w obrębie nadrzędnej dla niej gramatyki i w szeregu traktowanych jako równorzędne wobec niej fonologii, semazjologii, leksykologii i etymologii (niezależnie od słuszności tego rozstrzygnięcia) jest ważnym zabiegiem, bowiem jak zauważył Adam Heinz, „W językoznawstwie strukturalnym określenie istoty badanego zjawiska polega na [...] wyznaczeniu jego pozycji, czyli relacji, w jakiej ono pozostaje względem innych zjawisk tego samego systemu językowego” (Heinz 1988: 139). Morfologia definiowana jest tu ogólnie jako nauka o budowie języka, na którą składa się nauka o budowie wyrazów, czyli morfologia w ściślejszym znaczeniu, oraz składnia (syntaxis; morfologia w obszerniejszym znaczeniu tego wyrazu) jako nauka o budowie zdań i ich połączeń, o związkach wyrazów w zdaniach i ich wzajemnej zależności. Dla morfologii w węższym znaczeniu ustalono, że podstawową jednostką opisu jest morfema wraz z typologią elementów ją realizujących (zob. dalej).

Nie zawiera jednak pojęcia morfologii kanon „Polskiej terminologii gramatycznej uchwalonej na Zjeździe gramatyków polskich 17 i 18 II 1921” (1921: 89–92).

Nowsze opracowania leksykograficzne potwierdzają użycie morfologii jako terminu z zakresu lingwistyki, jednakże widać znaczne rozbieżności w jego umiejscowieniu wśród innych znaczeń wyodrębnianych w haśle morfologia (z kwalifikatorami biol., geol., med., nauk., pot.).

2. Status

W „Słowniku terminologii językoznawczej” (1968) morfologia – przedstawiany obok składni dział gramatyki – „analizuje budowę i funkcję form gramatycznych [...], dzieli się tradycyjnie na fleksję, która obejmuje kategorie regularne [...] z funkcją w pierwszym rzędzie syntaktyczną [...] oraz na słowotwórstwo (derywację), które dotyczy kategorii nieregularnych [...] z funkcją w pierwszym rzędzie semantyczną” (s.v.). Takie określenia morfologii notują też inne słowniki terminologii gramatycznej (lingwistycznej) (por. Szulc 1984; Skarżyński 2000; Gruszczynski, Bralczyk 2002).

W „Encyklopedii wiedzy o języku polskim” (1978, dalej EJP) morfologia jest objaśniona jako dział nauki o języku, „którego przedmiotem jest opis budowy wyrazów oraz reguł odmiany (tzn. tworzenia i rozpoznawania form fleksyjnych wyrazów” (RL). Zmodyfikowaną definicję morfologii (również w opracowaniu RL) podaje „Encyklopedia językoznawstwa ogólnego” (1993, dalej EJO), gdzie zmieniono hierarchię składających się na morfologię przedmiotów badań i uszczegółowiono ich zakres: m. „Dział lingwistyki, którego przedmiotem jest analiza reguł odmiany i budowy wyrazów, tzn. z jednej strony zespołu reguł tworzenia i rozpoznawania form fleksyjnych leksemu [...], z drugiej zaś zespołu reguł określających sieć stosunków motywacji między elementami zasobu leksykalnego (leksemami) danego języka i wyznaczających jednocześnie zespół środków rozbudowy zasobu leksykalnego danego języka...”. W obu opracowaniach jako elementarną jednostkę morfologii podaje się morfem.

Wbrew encyklopedycznej definicji, że w użyciu językoznawczym morfologia jest nauką o budowie wyrazów, w wielu podręcznikach gramatyki brak rozdziału o takim tytule, w innych – jeśli się go wyodrębnia, włącza się do niego dość zróżnicowane treści, w różnym uporządkowaniu informacji.

3. Przedmiot

W charakterze terminu językoznawczego morfologia definiowana jest jako dział lingwistyki / nauki o języku / dział gramatyki, którego przedmiotem jest opis budowy i odmiany wyrazów. Poza definicją sytuującą morfologię w obrębie nadrzędnej dla niej dyscypliny określa się morfologię jako gramatykę wyrazu (EJO 1978), która zajmuje się morfemami (ich formą, klasyfikacją, funkcjonowaniem) oraz jednostkami wyższego rzędu – leksemami (ich budową i regułami tworzenia form, które reprezentują leksemy w tekście). Tak określany przedmiot i zakres badań jest podstawą do włączania w obręb morfologii: 1) morfonologii, dyscypliny opisującej wykorzystanie elementów fonologicznych w systemie morfologicznym; 2) fleksji, dyscypliny, której przedmiotem jest opis struktury i funkcji form fleksyjnych reprezentujących dany leksem w tekście; 3) słowotwórstwa, którego przedmiotem jest opis struktury leksemów (Grzegorzczkowska, Laskowski, Wróbel 1984; Strutyński 1999; Wróbel 2001). Obecność słowotwórstwa w morfologii to rozwiązanie bazujące na typowo polskim postrzeganiu procesów zapewniających odnawianie zasobu słownego. Zadecydowały tu: regularność procesów, status i wysoka produktywność środków, regularność semantyczna kategorii. W innych językach słowiańskich słowotwórstwo jest traktowane jako dział leksykologii przede wszystkim z uwagi na przynależność neologizmów do słownika. Incydentalnie w podręczniku gramatyki pojawia się morfotaktyka (Grzegorzczkowska, Laskowski, Wróbel 1984, 1998).

4. Podstawowe jednostki opisu – wyraz, morfem

Pojęciem niezbędnym do opisu systemu językowego jest wyraz, „względnie samodzielna jednostka znacząca, zdolna do spełnienia określonych funkcji syntaktycznych”, służąca przekazywaniu informacji (Laskowski 1984: 15). Morfem – podstawowa jednostka morfologii – definiowany jest jako najmniejsza niepodzielna jednostka języka posiadająca znaczenie. Morfem – elementarny znak językowy – traktowany jest jako element systemu językowego, natomiast elementarną jednostką tekstową będącą realizacją morfemu jest morf. Jeżeli dany morfem jest reprezentowany przez więcej niż jeden morf, mamy do czynienia ze zjawiskiem allomorfii. Spośród kilku alomorfów, stanowiących realizację określonego morfemu, za podstawową reprezentację przyjmuje się tę, która jest nieuwarunkowana kontekstem, umożliwiającą przy znajomości reguł decydujących o wariacji formy wyprowadzenie wszystkich innych allomorfów. Za allomorfy danego morfemu można uznać takie segmenty, które mają to samo znaczenie i pozostają względem siebie w dystrybucji komplementarnej, różnice fonologiczne między nimi są uwarunkowane morfonologicznie. W typologii podstawowych elementów morfologii w pierwszej kolejności uwzględnia się strukturę formalną. Ze względu na nią wydziela się trzy typy morfemów: 1. morfemy ciągłe, realizowane przez nieprzerwany ciąg fonemów; 2. morfemy nieciągłe, które nie stanowią nieprzerwanego ciągu fonemów i 3. morfemy zerowe, realizowane przez zero fonologiczne, czyli funkcjonalny brak reprezentacji fonologicznej. W dystrybucyjnej klasyfikacji morfemów uwzględnia się dwa kryteria – sposób powiązania jednego morfemu z innymi w strukturze wyrazu oraz miejsce. Pierwsze kryterium pozwala na wydzielenie morfemów swobodnych, czyli równych niemotywowanemu wyrazowi nieodmiennemu, oraz morfemów związanych, które zawsze występują w połączeniu z innymi. Morfemy związane ze względu na dystrybucję, na usytuowanie w strukturze wyrazu, dzieli się na morfem główny (rdzeń) i morfemy poboczne (afiksalne), które występują w połączeniu z rdzeniem. Ich pozycja w stosunku do rdzenia jest podstawą do ich podziału na dwie grupy: morfemów prefiksalnych, występujących przed rdzeniem, i sufiksalnych: jeśli są morfemami formotwórczymi, tzn. tworzącymi formy fleksyjne, są nazywane morfemami gramatycznymi, końcówkami fleksyjnymi lub flektywami, które wskazują na relacje między formami tego samego leksemu. Morfemy występujące po końcówkach nazywane są postfiksami, pozostałe morfemy sufiksalne pełnią funkcję słowotwórczą, tzn. wskazują na relacje między różnymi leksemami – między leksemem motywującym i motywowanym (Laskowski 1984; Szymanek 1998; Strutyński 1999; Wróbel 2001). Osobną grupę stanowią interfiksy, morfemy, które występują między rdzeniami w strukturze wyrazów złożonych, uważane za pozbawione znaczenia morfemy puste (*empty morpheme*, Szymanek 1998: 15).

5. Pojęcie części mowy

„Kategoria części mowy jest najważniejszą kategorią gramatyczną, nadrzędną względem pozostałych kategorii” (Wróbel 2001: 73). Przez części mowy rozumie się „funkcjonalne klasy leksemów, na które dzieli się ogół słownictwa danego języka” (EJP), klasy „scharakteryzowane przez określony zespół właściwości funkcjonalnych i cech formalnych” (Laskowski 1984: 27), „jako klasy leksemów o wspólnych właściwościach składniowych, semantycznych i morfologicznych” (Strutyński 1999: 133).

6. Klasyfikacja

Do podstawowych zadań morfologii należy klasyfikacja leksemów na części mowy. W opracowaniach stosuje się kilka różnych kryteriów: semantyczne (Milewski 1965), morfologiczne (Saloni 1974), syntaktyczne (Laskowski 1984, 1998), konotacyjne (Wróbel 2001), synkretyczne (Jodłowski 1960, 1971; Strutyński 1999; Bańko 2002). Wymienione kryteria różnią się co do możliwości ich zastosowania do pełnego zasobu leksykalnego, dają różną liczbę klas i często różnią się zakresem włączanych do danej klasy leksemów. Niektóre wymagają też modyfikacji terminologii lub wprowadzenia nowych terminów na określenie wydzielonych klas.

Kryterium semantyczne umożliwia wydzielenie i klasyfikację leksemów autosemantycznych (siedem klas: czasownik, rzeczownik, przymiotnik, przysłówek, zaimek, liczebnik, wykrzyknik), nie obejmuje leksemów synsemantycznych (przyimek, spójnik, partykuła) (Milewski 1965). Kryteria morfologiczne mają zastosowanie do klasyfikacji leksemów odmiennych, różniących się od poprzedniej liczbą klas i w pewnym zakresie ich składem leksykalnym (przymiotnik, liczebnik, rzeczownik, czasownik właściwy, czasownik niewłaściwy); za podstawę klasyfikacji leksemów nieodmiennych (przysłówek, partykuła, przyimek, spójnik, wykrzyknik) przyjmuje się kryteria składniowe (Saloni 1974). Zastosowanie kryteriów składniowych umożliwia podział zasobu leksykalnego na trzynaście rozłącznych klas (predykatyw, rzeczownik, przymiotnik, liczebnik, przysłówek, modalizator, konektor względny, spójnik podrzędny, przyimek, spójnik współrzędny, partykuła, dopowiedzenie, wykrzyknik) (Laskowski 1984, 1998). W wyniku klasyfikacji wykorzystującej kryterium konotacyjne, tj. związki składniowe leksemów z innymi leksemami, powstaje szesnaście klas (wykrzykniki, dopowiedzenia, czasowniki, rzeczowniki, przymiotniki, przysłówki, względniki, relatory, przyimki, spójniki, partykuły, operatory trybu, modalizatory, przyliczebniki, przywyrazki) (Wróbel 2001). Równoczesne zastosowanie kryterium semantycznego, morfologicznego i syntaktycznego daje podział na jedenaście klas: rzeczownik, czasownik, przymiotnik, liczebnik, zaimek, przysłówek, przyimek, spójnik, modulant, wykrzyknik, nakaźnik (Strutyński 1999) lub rzeczowniki, przymiotniki, przysłówki, liczebniki, zaimki, czasowniki, predykatywy, przyimki, spójniki, partykuły, wykrzykniki (Bańko 2002). Klasyfikacja wykorzystująca właściwości klasyfikujące (konotacyjne – konotację kategorialną, właściwości akomodacyjne – akomodację kategorialną: właściwości fleksyjne, właściwości zdaniotwórcze) pozwala na wyodrębnienie dwunastu klas: czasownik – czasowniki osobowe, czasowniki niewłaściwe nieosobowe, czasowniki niewłaściwe nieodmienne, spójnik, rzeczownik, zaimek osobowy, liczebnik, przymiotnik, przysłówek, przyimek, partykułę, modalizator, lokalizator, wykrzyknik (Zaron 2003: 184–187). Znaczny stopień szczegółowości charakteryzuje klasyfikację leksemów nieodmiennych na podstawie kryterium funkcjonalno-syntaktyczno-dystrybucyjnego na jedenaście klas: wykrzykniki, dopowiedzenia, przyimki, relatory, spójniki, partykuły, przysłówki, operatory trybu, modyfikatory, operatory adnumeratywne, operatory adsubstantywne (Grochowski 1997).

7. Kategorie morfologiczne

Kategoria morfologiczna to kategoria gramatyczna, którą wyznacza „zespół opozycji funkcjonalnych sygnalizowanych przez charakterystyczny dla niej zespół wykładników

morfologicznych” (EJO 1993, RL). Ze względu na zakres występowania wyróżnia się dwa typy kategorii morfologicznych: kategorie słowotwórcze i kategorie fleksyjne. Kategorie słowotwórcze to kategorie charakterystyczne dla derywacji, to zbiór wyrazów motywowanych, które cechuje podobieństwo struktury formalnej i znaczenia identyfikowanego dzięki wykładnikom o określonej funkcji semantycznej. Kategorie fleksyjne to kategorie charakterystyczne dla odmiany wyrazów, gdzie każdej z odmiennych części mowy przysługuje swoisty zespół kategorii, których wartości mają odrębne wykładniki formalne. Kategorie fleksyjne to takie, przez które leksem się odmienia. Poszczególne formy danego leksemu są scharakteryzowane przez odrębne kategorie. Jeśli jakaś kategoria przysługuje każdej formie danego leksemu, jest przypisana leksemowi jako jednostce słownikowej, to znaczy, że leksem się przez nią nie odmienia. Taką kategorię nazywa się kategorią selektywną (w języku polskim np. kategoria rodzaju rzeczownika).

8. Kategorie morfologiczne języka polskiego, typologia

8.1. Rodzaj

Rodzaj jest kategorią gramatyczną przysługującą w języku polskim wszystkim leksemom odmiennym, lecz w różnym zakresie. Pod względem rodzaju są scharakteryzowane rzeczowniki, rodzaj jest im z góry przypisany jako jednostkom słownikowym. Rodzaj rzeczowników jest kategorią selektywną, to znaczy wymaga od określników form dostosowanych pod względem rodzaju. Rodzaj pozostałych części mowy odmiennych jest kategorią fleksyjną, to znaczy odmieniają się przez rodzaj, w wypowiedzeniu przybierają różne wartości zgodnie z wymaganiami określanego rzeczownika (*nowy dom, nowa kamienica, nowe mieszkanie*), przy czym rodzaj narzucany przez czasowniki może mieć w opisie fleksyjnym innych części mowy inną nazwę; jest ona użyta po to, by uniknąć w opisie fleksyjnym nadmiaru form synkretycznych (gdybyśmy np. w paradygmacie czasownika używali pięciu rodzajów, tj. męskiego osobowego, męskiego żywotnego, męskiego nieżywotnego, żeńskiego i nijakiego, to w liczbie mnogiej mielibyśmy przy każdej osobie pięć form rodzajowych, tj. *stali, stały, stały, stały, stały*; z tego względu do opisu czasownika w liczbie mnogiej wystarczą nam dwa rodzaje, tj. męskoosobowy i niemęskoosobowy). W pewnym stopniu rodzaj łączy się z płcią: rzeczowniki nazywające mężczyzn są rodzaju męskiego (*student*), rzeczowniki nazywające kobiety są rodzaju żeńskiego (*studentka*). Jest to rodzaj naturalny. W znacznie mniejszym zakresie zróżnicowanie według płci dotyczy zwierząt (*koń – klacz, baran – owca, kogut – kura*). Wyodrębnia się jeszcze grupa osób i zwierząt, scharakteryzowanych jako niedorośle (*niemowlę, kurczę*), które są rodzaju nijakiego. Tradycyjnie do rozpoznawania rodzaju rzeczowników wykorzystuje się łączliwość z zaimkami wskazującymi *ten, ta, to* (r. męski: *ten kraj*, r. żeński: *ta wieś*, r. nijaki: *to miasto*). W związku z tym, że odmianę rzeczowników męskich charakteryzują synkretyzmy – w l. poj. B. = M. dla rzeczowników męskich nieżywotnych, B. = D. dla rzeczowników męskich żywotnych, w l. mn. B. = D. dla rzeczowników męskoosobowych, ustalono, że we współczesnej polszczyźnie jest pięć rodzajów gramatycznych: męskoosobowy, męskożywotny, męski nieżywotny, żeński i nijaki. We współczesnej polszczyźnie są pewne rzeczowniki (grupy rzeczowników), które mają rodzaj gramatyczny różny od przewidywanego na podstawie znaczenia – jak żywotne odmieniają się np. nazwy marek samochodów, papierosów, nazwy tańców, gier, walut, grzybów. Inny typ rozbieżności charakteryzuje rzeczowniki

takie, jak *to chłopisko, to babsko, to dziewczę, ten babon, babus, babsztyl, kociak, wamp*, których rodzaj gramatyczny nie pokrywa się z naturalnym. Rodzaj większości rzeczowników można ustalić na podstawie końcówki M. I poj. i właściwości wygłosu tematu: twardy wygłos tematu i końcówkę zerową mają rzeczowniki męskie; końcówki *-e, -ę, -um* mają rzeczowniki nijakie; większość rzeczowników z końcówką *-o* jest rodzaju nijakiego (ale np. *ten maestro, impresario, wykidajło, dziadunio, piesio*), rzeczowniki z końcówką *-i* oraz większość rzeczowników z końcówką *-a* jest rodzaju żeńskiego (ale np. *ten doża, radca, woźnica, poeta, starosta, kolonista*). Zdecydowana większość rzeczowników plurale tantum jest rodzaju niemęskoosobowego (*antypody, chrzcinny, łazanki, drzwi, auspicje, konopie, nożyce, militaria, przestworza, usta*). Odrębną grupę stanowią rzeczowniki „o zmiennym rodzaju gramatycznym (męskim lub żeńskim) typu pol. *sierota, kaleka, niezdara* [...], będące określeniami ludzi [...], w zależności od rodzaju naturalnego (płci) zachowują się bądź jak rzeczowniki rodzaju męskiego, bądź też jak rzeczowniki rodzaju żeńskiego” (Łaskowski 1974: 118).

8.2. Przypadek

Przypadek jest to kategoria fleksyjna o funkcji tekstowej, służąca do sygnalizowania relacji, jakie zachodzą między członami wypowiedzenia. W języku polskim przypadek (o polsko-łacińskiej nomenklaturze) ma teoretycznie siedem wartości, zwykle uporządkowanych w kolejności: mianownik (Nominativus), dopełniacz (Genetivus), celownik (Dativus), biernik (Accusativus), narzędnik (Instrumentalis), miejscownik (Locativus), wołacz (Vocativus). Wołacz (w starszych opracowaniach wymieniany jako piąty) jest przypadkiem o szczególnym statusie; pełniąc funkcję apelu, występuje poza strukturą zdania. Przez przypadki odmieniają się rzeczowniki, przymiotniki, liczebniki, zaimki. Z formalnego punktu widzenia formy przypadków dzielą się na syntetyczne i analityczne. W formach syntetycznych jedynym jej wykładnikiem jest końcówka fleksyjna (*koń – konia – koniowi*). W formach analitycznych poza końcówką występuje przyimek. W polszczyźnie obligatoryjnie taką postać ma miejscownik w odmianie rzeczowników (*w teatrze, na placu*). Rozróżnianie w gramatyce tradycyjnej przypadków na gramatyczne i konkretne oparte jest na prymarnych i sekundarnych funkcjach rzeczownika w strukturze zdania. Prymarna funkcja to sygnalizowanie stosunków składniowych: podmiot, dopełnienie (mianownik, biernik, dopełniacz). Przypadek konkretny pełni funkcję semantyczną (celownik, narzędnik, miejscownik: *dać komuś, posługiwać się czymś, pisać o czymś*). W tej funkcji mogą wystąpić formy innych przypadków z przyimkiem oraz dopełniacz tzw. częściowy i dzierżawczy (por. Saloni 2005).

8.3. Liczba

Gramatyczna kategoria liczby właściwa jest wszystkim odmiennym częściom mowy. W języku polskim przysługują jej dwie wartości: liczba pojedyncza / liczba mnoga, tworząc opozycję jeden / więcej niż jeden. Historycznie potwierdzona liczba podwójna, używana w wypadku zbiorów dwuelementowych, zachowała się reliktoowo w formach leksemów nazywających niektóre parzyste organy: *oczy, uszy, ręce* (wyjątkowo: *Mądrej głowie dość dwie słowie*). We fleksji rzeczownikowej kategoria liczby nie jest w pełni symetryczna. Regularność naruszają dwie klasy rzeczowników: singularia tantum, które nie urabiają form liczby mnogiej, choć formalnie nie jest to niemożliwe (*miłości jego życia, zaspokajając potrzeby*), oraz pluralia

tantum, dla których jedynie możliwe są formy liczby mnogiej. Pluralia tantum, jeśli mają znaczenie przedmiotowe, są policzalne (wielość sygnalizowana jest przez liczebniki zbiorowe lub peryfrastycznie: *dwoje skrzypiec, dwie pary spodni*). Kategoria liczby jest syntaktycznie niezależna dla rzeczowników i zaimków rzeczownych, zależna dla okreśników i czasowników.

8.4. Stopień

Stopniowanie jest kategorią przysługującą dwóm klasom leksemów: przymiotnikom i przysłówkom. Wyraża natężenie cechy. Stopniowaniu podlegają przymiotniki i przysłówki jakościowe. Wyróżnia się dwa typy stopniowania: stopniowanie względne i stopniowanie bezwzględne. W stopniowaniu względnym rozróżnia się formy trzech stopni: stopień równy (positivus, equativus), który jest neutralnym określeniem cechy, stopień wyższy (comparativus), który określa wartość cechy jakiegoś obiektu większą od przyjętej za normę przez porównanie go z innym obiektem charakteryzującym się tą samą cechą, stopień najwyższy (superlativus), którego formy informują o najwyższym natężeniu cechy danego obiektu z jakiegoś zbioru. Wykładnikiem formy stopnia wyższego dla przymiotników jest sufiks *-szyl/-ejszy* (*starszyl/piękniejszy*), dla przysłówków *-ej* (*piękniej*). O wyborze jednego z dwóch sufiksów alternatywnych rozstrzyga wygłos tematu podstawowego przymiotnika. Sufiks *-szy* tworzy formy od tematów zakończonych pojedynczą spółgłoską (*młod-* – *młodszy*, wyjątkowo od tematów zakończonych grupą spółgłosek: *tward-* – *twardszy*, *prost-* – *prostszy*, *czyst-* – *czystszy/czystciejszy*). Przymiotniki zawierające sufiksy *-ki*, *-oki*, *-eki* tworzą formy stopnia wyższego od tematu skróconego (*śladki* – *śladniejszy*, *głęboki* – *głębszy*, *daleki* – *dalszy*). Część przymiotników i przysłówków tworzy formy stopnia wyższego i najwyższego od tematu innego niż temat podstawowego leksemu w stopniu równym: *dobry* – *lepszy*, *zły* – *gorszy*, *mały* – *mniejszy*, *duży*, *wielki* – *większy*, *lekki* – *lżejszy*. Takie stopniowanie nazywa się nieregularnym, supletywnym. Wykładnikiem formy stopnia najwyższego tworzonej od formy stopnia wyższego jest dla przymiotników i przysłówków prefiks *naj-* (*najstarszy*, *najpiękniej*). Oprócz stopniowania syntetycznego z wykorzystaniem środków morfologicznych możliwe jest stopniowanie opisowe przez dodanie do formy podstawowej formy stopnia wyższego lub najwyższego przysłówka *bardzo* – *bardziej*, *najbardziej* (*bardziej chory*; *bardziej stromo*). Możliwe są formy równoległego tworzenia form syntetycznych i opisowych (*wrażliwy* – *wrażliwszy* / *bardziej wrażliwy*). W języku potocznym formy opisowe zdają się dominować, obserwuje się też używanie form niepoprawnych typu *bardziej wrażliwszy*, będących efektem kontaminacji stopniowania syntetycznego i opisowego. Osłabienie cechy wyrażają formy z przysłówkiem *mniej*, *najmniej* (*mniej wrażliwy*, *mniej stromo*). Stopniowanie syntetyczne uważane jest za kategorię pograniczną (zob. Szupryczyńska 1981). Regularność strukturalna i semantyczna form pozwala je zaliczać do fleksji (Nagórko 1996; Strutyński 1999; Bańko 2002), charakter wykładników jest podstawą do traktowania tego typu stopniowania jako kategorii słowotwórczej (Szober 1962; Grzegorzczkowska, Laskowski, Wróbel 1984, 1999; Wróbel 2001). Stopniowanie bezwzględne polega na tworzeniu od leksemów o neutralnym natężeniu cechy nowych leksemów za pomocą środków słowotwórczych, które zmieniają (intensyfikują lub zmniejszają) natężenie danej cechy (*mały* – *malutki*, *maluteńki*; *złoty* – *złotawy*, *stary* – *prastary*, *piękny* – *przepiękny*, *głuchy* – *przygłuchy*, *mato* – *malutko*, *maluteńko*, *nudno* – *nudnawo*, *pięknie* – *przepięknie*). Natężenie cechy lub jego stopniową zmianę można też sygnalizować

leksykalnie (*całkiem podobny, trochę tysy; coraz starszy*) (Kaleta 1995: 249–250). Nie podlegają stopniowaniu przymiotniki o maksymalnym natężeniu cechy (*goły, martwy*), przymiotniki relacyjne (*miejski, obozowy, uliczny*), przymiotniki materiałowe (*drewniany, żelazny, stalowy*).

8.5. Osoba

Kategoria osoby jest kategorią gramatyczną przysługującą większości czasowników, jest podstawą wyróżniania w morfologii odrębnego działu koniugacji (por. dla imiennych części mowy kategorię przypadku). Wskazuje na uczestników aktu komunikacji za pośrednictwem języka: 1 os. l. poj. – mówiący; 2. os. l. poj. – słuchacz, 3. os. l. poj. – osoba spoza danego zdarzenia. 1 os. l. mn. wskazuje na grupę (zbiorowość, zbiorowego uczestnika), w której jest mówiący, 2. os. l. mn. wskazuje na grupę, w której jest słuchacz, 3. os. l. mn. wskazuje na grupę, która jest poza danym aktem komunikacji. Do wyrażania kategorii osoby służą środki leksykalne (zaimki osobowe) i gramatyczne (końcówki form czasownika). Zaimki osobowe 1. i 2. os. *ja, ty, my, wy* są bezrodzajowe, zaimki 3. os. (kwalifikowane też jako wskazujące) są zróżnicowane pod względem rodzaju, w l. poj. – męski, żeński, nijaki: *on, ona, ono*; w l. mn. – męsko-osobowy/niemęsko-osobowy: *oni, one*. Morfologicznymi wykładnikami kategorii osoby są końcówki fleksyjne czasownika odrębne dla form czasu teraźniejszego, czasu przeszłego i trybu przypuszczającego oraz trybu rozkazującego. Końcówki fleksyjne czasownika są tak wyraziste funkcjonalnie, że w wypowiedzeniu zaimek osobowy nie jest obligatoryjny, a nawet zbędny. Formy z zaimkiem używane są tylko wtedy, gdy pada na nie akcent. W strukturze wypowiedzenia formy fleksyjne czasownika pozostają w składni zgody z podmiotem. Poza czasownikami, którym przysługuje kategoria osoby, są tak zwane czasowniki nieosobowe, ze względów semantycznych nie wskazujące na nadawcę lub odbiorcę: czasowniki, które nazywają zjawiska przyrody, doznania oraz czasowniki modalne. W paradygmacie czasownika są też formy, które pozbawione są kategorii osoby (formy bezosobowe) (Saloni 2007: 88–89).

8.6. Czas

Kategoria czasu jest kategorią gramatyczną służącą do określania czasu, w jakim ma miejsce zdarzenie, o którym jest mowa w wypowiedzeniu. Czas zdarzenia określa się w stosunku do momentu mówienia o nim. Jeśli informacja dotyczy zdarzenia bez sytuowania go względem innych zdarzeń, wówczas używane są formy czasu bezwzględnego. Temu celowi służą trzy szeregi form: formy czasu teraźniejszego, gdy zdarzenie jest zbieżne z momentem mówienia, formy czasu przeszłego, gdy zdarzenie miało miejsce przed momentem mówienia, formy czasu przyszłego, gdy moment mówienia wyprzedza zdarzenie. Trzy szeregi form właściwe są czasownikom niedokonanym: *samolot leci / leciał / będzie leciał*. Czasowniki dokonane tworzą dwa szeregi form, które sytuują zdarzenie jako wcześniejsze lub późniejsze w stosunku do momentu mówienia: *samolot poleciał / samolot poleci*. Możliwe są też inne zastosowania form (np. form czasu teraźniejszego jako aktualnego i nieaktualnego, jako zdarzeń ponadczasowych, w charakterze środka stylistycznego – w funkcji czasu teraźniejszego historycznego). Jeśli informacja o czasie zdarzenia sytuuje je w stosunku do innego zdarzenia, wówczas mamy do czynienia z czasem względnym. Spośród form czasownikowych tę funkcję pełni imiesłowcy przysłówkowe. Imiesłów współczesny informuje o zdarzeniu równoczesnym

z innym (*jadąc pociągiem, obserwuje okolice*). Imiesłów uprzedni informuje o zdarzeniach, które nie były równoczesne (*skończywszy tekst, wyłączył komputer*). Spotykane sporadycznie formy czasu zaprzęskiego są stylistycznie nacechowane (*podpisywał książkę, którą niedawno wydał był za granicą*) (Saloni 2007: 91–97).

8.7. Tryb

Tryb jest kategorią fleksyjną właściwą leksemom czasownikowym. Formy trybu informują o stosunku mówiącego do wypowiedzianych treści. W polszczyźnie wyróżnia się trzy tryby: tryb oznajmujący (orzekający), tryb przypuszczający (warunkowy) i tryb rozkazujący. Formy trybu oznajmującego zawierają informację o czynności rzeczywistej. Prymarnie formy trybu przypuszczającego zawierają informację o czynności możliwej lub nierealnej, sekundarnie bywają używane do wyrażania prośby, życzenia itp. Forma trybu potencjalnego jest syntetyczna, wykładnikiem trybu jest afiks *-by-* (*pojechałbym*). Forma trybu nierzeczywistego jest analityczna, tworzy ją forma trybu przypuszczającego czasownika *być* i forma czasu przeszłego właściwego czasownika (*byłby pojechał*). Formy trybu rozkazującego wyrażają polecenie. Formy czasowników niedokonanych po przeczeniu wyrażają zakaz (*nie pal*), formy czasowników dokonanych po przeczeniu mogą pełnić funkcję ostrzeżenia (*nie przewróć się*). Formy 2. os. l. poj., 1. os. l. mn. i 2. os. l. mn. są syntetyczne, wykładnikami są końcówki: \emptyset , *-my*, *-cie*. Formy 3. os. l. poj. i l. mn. są analityczne – tworzą je partykuła *niech* + forma osobowa w czasie teraźniejszym (*niech jedzie*) (Saloni 2007: 91–103).

8.8. Strona

W podręcznikach gramatyczna kategoria strony jest interpretowana co najmniej dwojako (nawet trojako). Tradycyjnie „strona jest kategorią fleksyjną czasownika, syntaktycznie niezależną, która wyraża stosunek między podmiotem i dopełnieniem a orzeczeniem” (Strutyński 1999: 169), tzn. między agensem (sprawcą, wykonawcą) czynności wyrażonej orzeczeniem a pacjensem (odbiorcą czynności) (jw.; por. Doroszewski 1952). Co pozwala na ustalenie trzech rodzajów relacji składniowych: 1. agens jest podmiotem, pacjens – dopełnieniem (strona czynna); 2. pacjens jest podmiotem, agens – dopełnieniem (strona bierna); 3. agens i pacjens są tożsame (strona zwrotna) i możliwość przekształcania tych konstrukcji. Janusz Strutyński (1999) wyodrębnia jeszcze jeden rodzaj relacji: podmiot i dopełnienie są równocześnie agensem i pacjensem (strona wzajemna; por. Bańko 2002: 100): *Matka myje dziecko*.

Dziecko jest myte przez matkę.

Matka myje się.

Matka umyła dziecko.

Dziecko zostało umyte przez matkę.

Matka umyła się.

Jaś i Staś biją się.

Rozróżnienie relacji między agensem i pacjensem wyrażanych przez kategorię strony dotyczy czasowników przechodnich z dopełnieniem w bierniku i dopełniaczu (*dodać przyprawę, bronić grodu*) oraz w narzędniku (*dyrygować orkiestrą*). Strona czynna jest realizowana

przez finitywną formę czasownika. Strona bierna jest analityczna, złożona z imiesłowu biernego i form czasowników *być/bywać* oraz *zostać/zostawać*. Formy czasownika *być* tworzą konstrukcję z imiesłowami czasowników niedokonanych (*jest broniony, jest dyrygowany*), Formy czasownika *zostać* tworzą konstrukcję z imiesłowami czasowników dokonanych (*jest myte, zostało umyte*) (por. Brajerski 1972: 31–39). Wykładnikiem strony zwrotnej jest zaimek *się*.

Najbardziej problematyczna jest strona zwrotna. Zgodnie z ustaleniami Romana Laskowskiego w „*żółtej*” „*Morfologii*” nie ma podstaw do wyodrębniania strony zwrotnej. Konstrukcje z *się* należy traktować jako wyrażenia zdaniowe, w których *się* pełni funkcję biernikowego dopełnienia (1984: 139–141). Za wątpliwy uznaje gramatyczny charakter strony zwrotnej także Alicja Nagórko (1998: 92–93), zwracając uwagę na wielofunkcyjność konstrukcji z *się* (por. *modli się, nieosobowe czyta się*). Ale również problematyczny – jej zdaniem – jest status strony biernej wobec faktu, że imiesłowcy odmienne nie są uważane za formy należące do paradygmatu czasownika (por. Saloni, Świdziński 1985: 92, 108–109; Saloni 2007: 107–109; Wróbel 2001: 196). Mimo to rozróżnia stronę czynną i bierną. Mirosław Bańko, powołując się na „*żółtą*” „*Morfologię*”, konstatuje, że aczkolwiek kategoria strony „służy sygnalizowaniu różnic diatezy, czyli różnic w uhierarchizowaniu argumentów predykatu wyrażanych za pomocą środków gramatycznych. [...] nie uważa się jej za kategorię fleksyjną, lecz za kategorię gramatyczną o charakterze syntaktycznym” (Bańko 2002: 171). W opinii Henryka Wróbla we współczesnym języku polskim fleksyjna kategoria strony nie istnieje, co uzasadnia kilkoma argumentami: strona zwrotna to – jego zdaniem – szczególny wypadek strony czynnej, większość czasowników nie tworzy takiej formy, co daje asumpt do uznania *się* za odrębny leksem. Ponadto stwierdza brak symetrii formalnej i funkcjonalnej między stroną czynną i bierną, a ponieważ „tradycyjne imiesłowcy przymiotnikowe są przymiotnikami odczasownikowymi”, zalicza tę kategorię do zjawisk z zakresu składni (Wróbel 2001: 328–331).

9. Działy morfologii

9.1. Morfonologia

W leksykograficznych opracowaniach terminologii gramatycznej morfonologia traktowana jest jako odrębna dziedzina opisu języka (Szulc 1984), jako dział językoznawstwa (EJP 1978, EJO 1993) lub dział gramatyki (Skarżyński 2000). Morfonologia jako odrębny dział opisu faktów językowych w opracowaniach podręcznikowych pojawiła się stosunkowo późno. Definiowana jest jako dział morfologii badający wykorzystanie środków fonologicznych w systemie morfologicznym danego języka, którego przedmiotem jest opis powtarzających się różnic fonologicznych w allomorfach danego morfemu oraz warunków, w jakich zachodzą (Laskowski 1975; Nieckula 1981; Kowalik 1984, 1997; Strutyński 1999; Wróbel 2001). Zgodnie z propozycjami uporządkowania opisu zjawisk włączanych w zakres morfonologii wyodrębnia się paradygmatykę morfonologiczną, czyli teorię alternacji, oraz syntagmatykę morfonologiczną, której przedmiotem jest określenie dopuszczalnych w danym języku typów struktury morfemów (Kowalik 1984, 1997). W opisach podręcznikowych opis ogranicza się do typologii wymian i zakresu alternacji (Grzegorzczkova, Laskowski, Wróbel 1984, 1998; Strutyński 1999; Wróbel 2001), wyjątkowo też funkcji alternacji (por. Grzegorzczkova, Laskowski, Wróbel 1984: 93–95; za: Laskowski 1981), pomija się natomiast zagadnienia fonologicznej struktury

morfemu. Zanim wyodrębniono morfonologię w osobny dział morfologii, alternacje towarzyszące procesom morfologicznym opisywano zgodnie z ich zakresem, osobno we fleksji i osobno w słowotwórstwie.

9.2. Fleksja

Wywodzący się z łaciny termin *fleksja* (*flexio* ‘zginam’) w opisach języka używany bywa w trzech znaczeniach jako: 1. dział gramatyki (Kryński 1907; Doroszewski 1952; Bańko 2002) / morfologii (Laskowski 1991; Nagórko 1998; Strutyński 1999; Skarżyński 2000; Wróbel 2001) poświęcony opisowi odmiany leksemów, którym przysługuje przynajmniej jedna z poniższych kategorii: przypadek, rodzaj, liczba, osoba, czas, tryb, strona; 2. odmiana wyrazów; 3) element formy gramatycznej (końcówka, flektyw). Za sygnał zróżnicowania tych pojęć można uznać proponowane przez Jana Karłowicza terminy: *Flexion* – odmiana, *Flexionlehre* – odmiennia (Karłowicz 1885). Podstawową jednostką opisu jest forma fleksyjna pełniąca funkcje składniowe. Ze względu na strukturę formy fleksyjne można podzielić na syntetyczne i analityczne (*domy / w domu; piszę / niech pisze, będę pisać, będę pisał*). Formy syntetyczne mają budowę dwudzielną: temat fleksyjny będący nośnikiem znaczenia leksykalnego i końcówka fleksyjna, która wskazuje na opozycje, w jakich pozostają formy wyrazu odmiennego. Końcówki zwykle kumulują funkcje gramatyczne – końcówki fuzyjne (Bańko 2002): końcówka *-a* w formie *książk-a* jest wykładnikiem dwóch kategorii: przypadku i liczby; w formie *dobr-a* – trzech kategorii: przypadku, liczby i rodzaju. W opozycji do końcówek fuzyjnych pozostają afiksy typu aglutynacyjnego, w których afiks jest nośnikiem tylko jednej funkcji: *-by-* w formach trybu przypuszczającego. Zgodnie z tradycją fleksja dzieli się na deklinację i koniugację. Podstawę wyodrębnienia dwóch poddyscyplin stanowi kategoria przypadku. Leksemy, którym przysługuje kategoria przypadku, podlegają deklinacji (rzeczowniki, przymiotniki, zaimki rzeczowne i przymiotne (względniki), liczebniki). Drugą grupę stanowią leksemy, które nie odmieniają się przez przypadek i podlegają koniugacji (czasowniki).

9.3. Deklinacja

W słownikach polszczyzny ogólnej pod wokabulą deklinacja (łac. *declinatio*) notowane są dwa znaczenia, językoznawcze i astronomiczne, oba opatrzone odpowiednimi kwalifikatorami. W charakterze terminu językoznawczego deklinacja definiowana jest jako „odmiana rzeczowników, przymiotników, zaimków, imiesłowów przymiotnikowych i liczebników przez przypadki” (WSJP) lub „odmiana wyrazów (rzeczowników, przymiotników, niektórych zaimków, liczebników oraz imiesłowów przymiotnikowych) przez przypadki i liczby” (PSWP, SWJP). Notowane jest też znaczenie „system takiej odmiany” (USJP), „klasa wyrazów odmieniających się przez przypadki według tego samego wzoru” (WSJP). W opisach gramatycznych termin deklinacja używany jest w znaczeniu: a) działu gramatyki, który zawiera opis sposobów odmiany imiennych części mowy, b) odmiana imiennych części mowy przez przypadki w odróżnieniu od koniugacji, która jest odmianą czasowników przez osoby, c) wzór odmiany konkretnego leksemu / wzór odmiany leksemów o określonych właściwościach formalno-semantycznych. Jedną z najwcześniejszych definicji deklinacji sformułował Walenty Szyłarski (Decyk-Zięba 2020: 65), pisząc „Deklinacja jeft odmjenjanje Imjon w oftatnich fylabach przez fpadki. Spadkow w Polfzczyźnje jest fiedm...” (1770, k. 5). W „Projekcie terminologii”

J. Karłowicza *Declination* jest synonimem przypadkowania. W uchwalonej w 1921 roku „Polskiej terminologii gramatycznej” wymieniona została w dziale „Fleksja” z objaśnieniem „odmiana imion” i jako termin podrzędny deklinacja rzeczowników – męska, żeńska, nijaka, mieszana. Nadrzednym kryterium porządkującym formy wyrazów odmiennych jest część mowy. W zasadzie w opisie każdej części mowy stosuje się odrębne strategie. O opisie decyduje głównie cel i charakter adresata. Za kryterium wewnętrznego porządkowania odmiany rzeczowników najczęściej przyjmuje się ich rodzaj, zespół formalnych wykładników form, formę mianownika l. poj. (dla pluraliów tantum formę l. mn.), charakterystykę wygłosu tematu decydującą o doborze końcówek, wymianach morfonologicznych i ostatecznym kształcie form oraz indywidualne właściwości leksemów. Do rzadszych należą klasyfikacje wykorzystujące synkretyzmy (np. celownika/miejscownika pozwalająca na wyodrębnienie odmiany rzeczowników żeńskich i rzeczowników nie-żeńskich). W nowszych ujęciach widać zmiany w zakresie podziału leksemów na części mowy, m.in. do klasy przymiotników poza typowymi przymiotnikami włącza się imiesłowy przymiotnikowe, zaimki przymiotne, liczebniki porządkowe i wieloraki. Przy ustalaniu wzorów fleksyjnych bierze się pod uwagę kształt wygłosu leksemów – w pierwszej kolejności końcówkę M. l. poj. rodzaju męskiego (Ø, -y, -i) oraz wygłos tematu. Pozostałe imienne części mowy tworzą zwykle swoiste klasy o zróżnicowanych wykładnikach formalnych, zróżnicowanym kształcie tematów i form.

9.4. Koniugacja

Leksem *koniugacja*, o łacińskim rodowodzie (*coniugatio*), notowany jest przez słowniki polszczyzny ogólnej jako termin przeważnie z zakresu czterech dyscyplin naukowych, sygnalizowanych kwalifikatorami: *biol.*, *bot.*, *zool.* oraz *jęz.* Termin językoznawczy podawany jest jako pierwszy, czasem nawet bez kwalifikatora (SWJP), z definicją znaczenia podstawowego „odmiana czasownika przez osoby, liczby, czasy, tryby, strony” (USJP, WSJP). Słowniki różnią się w propozycjach wyodrębnienia dodatkowego znaczenia również gramatycznego: „zespół wszystkich form fleksyjnych czasownika” (PSWP, SWJP, USJP) lub „zbiór czasowników odmieniających się w określony sposób według jakiegoś modelu” (WSJP). Podobne rozbieżności dają się zaobserwować w opracowaniach terminologii językoznawczej: EJO poza znaczeniem ‘odmiana...’ podaje ‘także wzór odmiany grupy leksemów koniugujących się’, EJP ‘ogół form fleksyjnych czasownika’, natomiast STJ znaczenie: „Zespół form fleksyjnych czasownika w danym języku” podaje jako jedyne. Spośród wymienionych tu źródeł tylko EJO sugeruje relację koniugacji w stosunku do dyscypliny równorzędnej – deklinacji: [koniugacja] „w starożytnej tradycji eur. wyodrębniona jako odmiana nie przez przypadki” (s.v.). Bardziej eksplicytnie sformułowanie proponuje M. Bańko: „dzieli się fleksję na **deklinację** i **koniugację**. Ta pierwsza zajmuje się odmianą rzeczowników, przymiotników i innych wyrazów odmiennych przez przypadki, ta druga dotyczy odmiany czasowników” (Bańko 2002: 17). W pierwszym po polsku napisanym podręczniku gramatyki W. Szylarskiego (1770) koniugacja jest jednym z czterech zdefiniowanych tam terminów (Decyk-Zięba 2020: 65). W „Projekcie terminologii” J. Karłowicza (1889) odpowiednikiem *Conjugation* jest *Czasowanie*. W „Propozycji polskiej terminologii gramatycznej” (1921) *koniugacja* jest rozumiana jako „odmiana słów osobowych”.

Istotnym elementem charakterystyki czasowników jest aspekt, będący podstawą podziału czasowników na niedokonane i dokonane, różniące się odmianą. Czasowniki niedokonane

tworzą trzy szeregi form: w czasie teraźniejszym, przeszłym i przyszłym (*pałę, palilem, będę palił/palić*), podczas gdy czasowniki dokonane cechuje opozycja form przeszłych – nieprzeszłych (*zapalilem – zapalę*). Formy czasu przyszłego czasowników niedokonanych są analityczne, formy czasowników dokonanych są syntetyczne. Czasowniki niedokonane łączą się z czasownikami fazowymi (*zacząć, skończyć palić*). Czasowniki dokonane tworzą konstrukcje bierne z czasownikiem *zostać* (*został podpalony*). W literaturze dają się zauważyć dwa stanowiska w traktowaniu tego problemu. Albo uważa się kategorię aspektu za klasyfikującą (selektywną), albo gramatyczną (por. Bańko 2002: 98–99). W pierwszym wypadku czasowniki niedokonane i dokonane uznaje się za odrębne leksemy. Uznanie aspektu za kategorię gramatyczną jest podstawą do ustalania par aspektowych (*cmokać – cmoknąć, dmuchać – dmuchnąć*), zwłaszcza gdy czasowniki różnią się wykładnikami sufiksальnymi. W wypadku czasowników prefiksalnych (*pisać – dopisać, napisać, opisać, przepisać, zapisać...*) za człon pary aspektowej uznaje się tę formację prefiksальną, która nie wchodzi w opozycję aspektową z pochodnym od niej derywatem sufiksальnym (*napisać – *napisywać*; por. *dopisać – dopisywać, opisać – opisywać, przepisać – przepisywać, zapisać – zapisywać* itd.). Szczególnym przypadkiem są czasowniki dwuaspektowe (*abdykować, akomodować, amputować, anulować, aresztować, awansować*), zdolne do tworzenia form według wzoru niedokonanego i dokonanego (por. formy imiesłowu współczesnego *amputując*, charakterystycznego dla czasowników niedokonanых i imiesłowu uprzedniego *amputowawszy*, tworzonego od czasowników dokonanych).

Czasownik jest częścią mowy scharakteryzowaną przez pięć kategorii: osoba, liczba, rodzaj, czas, tryb, strona.

Kategoria **osoby** jest kategorią gramatyczną, czyli czasownik odmienia się przez osoby. Wyróżnia się trzy osoby określane z punktu widzenia sytuacji komunikacyjnej: osoba pierwsza = mówiący (ja), osoba druga = słuchacz (ty), osoba trzecia = ktoś (coś) spoza danej sytuacji (on) (*ja pałę, ty palisz, on pali*).

Kategoria **liczby** dla czasowników jest również kategorią gramatyczną, tzn. czasownik odmienia się przez liczby. Wyróżnia się liczbę pojedynczą i liczbę mnogą. W liczbie mnogiej osoba pierwsza (*my*) to mówiący i inne osoby, które są razem z mówiącym, osoba druga (*wy*) to słuchacz i inne osoby, które są wraz ze słuchaczem, osoba trzecia (*oni*), to ci, którzy nie są uczestnikami danej sytuacji komunikacyjnej (*my palimy, wy palicie, oni palą*). O użyciu form liczby pojedynczej lub mnogiej czasownika decyduje forma liczby, w jakiej występuje podmiot, z którym czasownik się łączy. Historycznie potwierdzoną liczbę podwójną dokumentują współcześnie pojedyncze formy reliktowe.

Kategoria **rodzaju** jest również dla czasownika kategorią gramatyczną, determinowaną przez podmiot, ale przysługuje tylko niektórym typom form. Wyróżnia się trzy rodzaje w liczbie pojedynczej (męski, żeński, nijaki: *palił, paliła, paliło*) i dwa rodzaje w liczbie mnogiej (męskoosobowy i niemęskoosobowy: *palili, palily*). Przez rodzaje odmieniają się formy czasu przeszłego (jw.), formy czasu przyszłego czasowników niedokonanych (*będę palił, będę paliła, będziemy palili, będziemy palily, będziecie palili, będziecie palily, będą palili, będą palily*), formy imiesłowów przymiotnikowych czynnych i biernych (*palący, paląca, palące; palony, palona, palone, paleni*).

Gramatyczna kategoria **czasu** przybiera trzy podstawowe wartości: czas teraźniejszy zgodny z momentem mówienia, czas przeszły dotyczący zdarzeń wcześniejszych niż moment

mówienia i czas przyszły dotyczący zdarzeń późniejszych niż moment mówienia. Dla każdego z wyróżnionych czasów tworzone są odrębne zestawy form od ściśle określonych postaci tematów (tematu czasu teraźniejszego lub tematu czasu przeszłego) za pomocą właściwych dla każdej kategorii końcówek. Zestaw form uzależniony jest od aspektu. Czasowniki niedokonane tworzą trzy szeregi form odrębne dla każdego z czasów. Czasowniki dokonane tworzą dwa szeregi: formy czasu przeszłego oraz przyszłego. Formy czasu teraźniejszego oraz przyszłego czasowników dokonanych mają charakter syntetyczny (*pisz-ę, pisz-esz; służ-ę, służ-ysz; słodź-ę, słodź-isz; napisz-ę, zastłuż-ę, posłodź-ę*), formy czasu przeszłego są aglutynacyjno-syntetyczne (*pis-a-t-a-m, pis-a-t-a-s, pis-a-t-y-śmy, pis-a-l-i-ście*). Formy czasu przyszłego czasowników niedokonanych są analityczne – tworzą je formy czasownika posiłkowego *być* oraz bezokolicznik lub forma z wykładnikiem *-t-* (*będę pisać/pisał, będę pisać/pisała, będziemy pisać/pisali*). Analityczne są też formy czasu zaprzęzłego (*pisał był, wyjechał był*).

Na kategorię trybu służącą do wyrażania intencji składają się trzy zespoły form: formy trybu oznajmującego (orzekającego), trybu przypuszczającego (warunkowego) oraz trybu rozkazującego. Kategorię trybu oznajmującego służącą przekazywaniu informacji tworzą formy we wszystkich czasach zgodnie z charakterystyką czasowników pod względem aspektu. Wykładnikiem form trybu przypuszczającego jest afiks *-by-*, formy są zróżnicowane pod względem kategorii czasu: formy nieprzeszłe i formy przeszłe. Formy nieprzeszłe mogą być dwojakiego typu: syntetyczne (*pisałbym, pisałabym*) i analityczne (*on by pisał, ona by pisała*). Formy przeszłe zbudowane są ze słowa posiłkowego *był*, wykładnika *-by*, końcówki osobowej i imiesłowu na *-t-* (*byłbym pisał, byłabym pisała*) (Bańko 2002: 95–96).

Formy trybu rozkazującego są odmienne przez osobę i liczbę. Formy 2. os. l. poj., 1. i 2. os. l. mn. są syntetyczne, dla pozostałych analityczne, tworzą je wyraz *niech* oraz forma osobowa właściwego czasownika (*niech pomyśle, niech pisze, niech piszą*).

Na paradygmat fleksyjny czasownika składa się zespół zróżnicowanych semantycznie i strukturalnie form, które w pewnym stopniu uzależnione są od ogólnych właściwości czasownika jako części mowy, w pewnym zaś od indywidualnych właściwości konkretnych leksemów.

W tradycyjnym ujęciu paradygmatu czasownika są następujące typy form: bezokolicznik, osobowe formy czasownika, bezosobnik, imiesłowy, rzeczownik odsłowny, konstrukcje strony zwrotnej, konstrukcje strony biernej.

W wypadku czasowników regularnych pod względem fleksyjnym o wypełnieniu schematu decyduje aspekt, czyli rozróżnianie czasowników niedokonanych i dokonanych, z których pierwsze ujmują czynność lub proces jako trwający, czasowniki dokonane ujmują proces lub stan jako zakończone.

Bezokolicznik jest nieosobową (niefinitywną) formą czasownika. Tradycyjnie reprezentuje leksem w słowniku. Wykładnikiem bezokolicznika większości czasowników jest afiks *-ć* występujący bezpośrednio po morfemie rdzennym (*paść, pleść, wieźć*) lub zdecydowanie częściej po samogłosce tematycznej albo po afiksie *-ną-* (*czytać, milczeć, prosić, krążyć, kopnąć*). Nieliczne czasowniki mają bezokolicznik zakończony spółgłoską *-c* (*biec, ciec, lec, wlec*).

Nieosobowymi formami czasownika są też formy zakończone na *-no, -to* (odsłownik – Saloni 2010: 24–25), tworzone od tematu czasu przeszłego czasowników. Mają wyrazistą repartycję. Morfem *-to* łączy się z tematami zakończonymi na samogłoski wysokie oraz *-ę-* (*bito, kryto, kuto, wszczęto*).

Nieosobowymi formami czasowników są imiesłowy przysłówkowe służące do wyrażania czasu względnego. Imiesłów przysłówkowy współczesny tworzy się od czasowników niedokonanych za pomocą afiksu *-ąc* (*czytając, oglądając, pisząc*), informuje o czynności równoczesnej z inną czynnością. Imiesłów przysłówkowy uprzedni tworzony od czasowników dokonanych za pomocą *-wszy* lub *-wszy* po temacie spółgłoskowym informuje o zdarzeniu wcześniejszym w stosunku do innego (*napisawszy, zaprosiwszy, przyniósłszy*).

W nowszych opisach nie uwzględnia się w paradygmacie czasownika imiesłówów przymiotnikowych czynnych i biernych, które są zaliczane do przymiotników. Podobnie jako derywaty odczasownikowe traktuje się rzeczowniki odsłowne na *-anie, -enie, -cie* (*czesanie, mrowienie, kucie, darcie*).

Dyskusyjny jest też status form strony zwrotnej i biernej, które wbrew tradycji interpretowane są jako konstrukcje składniowe. W wypadku strony zwrotnej o zmianie jej gramatycznego statusu zadecydowała wielofunkcyjność konstrukcji z morfemem *się*, który zgodnie z nowszymi ustaleniami pełni funkcję biernikowego dopełnienia. O zmianie kwalifikacji strony biernej zadecydowało uznanie imiesłówów za regularne derywaty odczasownikowe i zgodnie z odmianą – za leksemy przymiotnikowe, tym samym nie mogą być uważane za kategorię fleksyjną.

9.5. Słotwórstwo

„Wyraz *słotwórstwo* użyty jako termin naukowy oznacza naukę o budowie wyrazów” (Doroszewski 1952: 268); taką językową formę terminu i jego zakres ustalono na Zjeździe gramatyków polskich w 1921 roku (u Karłowicza (1885) był jeszcze *słotwóór* = Wortbildung). To „Dziedzina nauki o języku zajmująca się analizą budowy wyrazów [...] oraz opartym na tej analizie opisem sposobów ich tworzenia” (Gruszczyński, Bralczyk 2002: s.v.). Status słotwórstwa w opisie języka nie jest jednoznaczny. Bywa definiowane jako dział nauki (EJP; Nagórko 1998), jako dział lingwistyki („Morfologia” 1984), jako dział morfologii (EJO; Strutyński 1999; Wróbel 2001). Jego przedmiotem jest analiza i opis struktury wyrazów formalnie i/lub semantycznie złożonych. Złożoność nowych wyrazów ustala się przez ich zestawienie z innymi wyrazami i na podstawie parafrazy określa się zachodzące między nimi relacje semantyczne oraz różnice formalne: *kotek* – ‘mały kot’. Wyraz, od którego został utworzony nowy leksem, to podstawa słotwórcza. Między wyrazem pochodnym a podstawą zachodzi relacja motywacji. Ta część podstawy, która występuje w strukturze nowego leksemu, nazywa się tematem słotwórczym. Jeśli nowy leksem zawiera jeden temat, nazywa się derywatem, a dyscyplinę derywacją. Jeśli nowy leksem zawiera więcej niż jeden temat, jest złożeniem. Dyscyplinę, która bada złożenia, nazywa się kompozycją. Zespół środków formalnych, którymi derywat lub złożenie różni się od postawy, to formant. Podstawowym elementem służącym do tworzenia nowych jednostek słownikowych jest morfem. Ze względu na ich dystrybucję w stosunku do tematu rozróżnia się: formanty prefiksalne (przedrostkowe), które występują przed tematem (*stary* – *pra-stary*), formanty sufiksalne (przyrostkowe), które występują po temacie (*stary* – *star-ość, star-uch*), formanty interfiksalne (wrostkowe), które występują między tematami (*star-o-dawny*), formanty postfiksalne, które występują po końcówkach fleksyjnych (*kto* – *kto-kolwiek, kogo-kolwiek; czuć* – *czuć się, czują się*). W funkcji formantów mogą wystąpić też połączenia morfemów, w literaturze nazywane cyrkumfiksami (formanty nieciągłe:

liść – u-list-niony, gruby – po-grub-ić, trudny – u-trudn-ić, woda – na-wod-nić, u-statk-ować się). Funkcję formantu może też pełnić paradygmat (derywacja bezafiksalna, paradygmataczna: *gęś – gęsi, dobry – dobro, kum – kuma*). W tej funkcji mogą wystąpić również alternacje (*mięso – mięcho, brzuch – brzuś*). W związku z tym, że w polszczyźnie procesom słowotwórczym towarzyszą różnego typu zmiany adaptacyjne podstawy słowotwórczej, pojęcie formantu alternacyjnego przyjmuje się wtedy, gdy alternacja jest jedynym sygnałem zmiany statusu gramatycznego wyrazu.

Analiza słowotwórcza obejmuje też funkcjonalną klasyfikację derywatów. Za Milošem Dokulilem (1962, 1979) stosuje się podział na transpozycję, modyfikację i mutację, gdzie transpozycja to przeniesienie wyrazu do innej kategorii gramatycznej bez zmiany znaczenia (*sprzątać – sprzątanie*), modyfikacja to częściowa zmiana treści bez zmiany kategoryjnego statusu wyrazu (*dom – domek, mucha – muszka, pióro – piórko*). Mutacja to zmiana znaczenia wyrazu i przeniesienie go do innej kategorii (*pisać – pisarz*).

Porządkowaniu derywatów o różnym znaczeniu powstałych od różnych podstaw za pośrednictwem różnych formantów służą pojęcia typu słowotwórczego i kategorii słowotwórczej. W opracowaniach z tego zakresu widoczne jest dwojakie rozumienie pojęcia typu słowotwórczego. W środowisku krakowskim przez typ słowotwórczy rozumie się klasę derywatów, które spełniają trzy warunki – są motywowane przez wyrazy będące tą samą częścią mowy, mają taką samą wartość kategoryjną i ten sam formant (derywaty *malarz, piekarz, pisarz, rzeźbiarz, tokarz / biegacz, gracz, kopacz, miotacz, palacz* o znaczeniu ‘ten kto wykonuje czynność nazwaną przez czasownik’ mimo tożsamości znaczenia i podstawy czasownikowej reprezentują różne typy, bo utworzone są różnymi formantami). W tradycji warszawskiej o tożsamości typu decydują dwa warunki: formant i charakter gramatyczny podstawy. Pojęciem nadrzędnym jest kategoria słowotwórcza, którą tworzą typy słowotwórcze o tej samej wartości kategoryjnej (*malarz, stolarz, biegacz, śpiewak, ogrodnik, filmowiec*).

Oprócz słowotwórstwa nazywanego binarnym (Skarżyński 2004) rozwija się słowotwórstwo gniazdowe. Podstawową jednostką opisu jest gniazdo słowotwórcze, którym jest zbiór wyrazów „powiązanych stosunkiem derywacji”. Tworzą go wszystkie leksemy pozostające względem siebie w stosunku bezpośredniej lub pośredniej motywacji, wraz z wyjściowym wyrazem niemotywowanym (Nagórko 1998: 213). Na różnych etapach rozwoju analiz gniazdowych można zaobserwować różnice techniczne w przedstawianiu gniazda. W układzie graficznym system ukierunkowanych strzałek między wyrazem motywującym i motywowanym informował o kategorii gramatycznej derywatu ($\leftarrow\downarrow\rightarrow$). W opracowaniach słownikowych gniazdo ma strukturę hierarchiczną. Derywaty powstałe na jednym taktie, tzn. motywowane przez ten sam wyraz z gniazda, tworzą paradygmat słowotwórczy. Symboliczny zapis na marginesie gniazda informuje o kategoryjnej strukturze derywatu:

TAPICER

tapicer-ka	S _i S
[tapicer-nia]	S _i S
tapicer-stwo	S _i S
[tapicer-(ować)]	S _i V
[tapicer-ski]	S _i Ad [S = substantivum, V = verbum, Ad = adjectivum]

9.6. Morfotaktyka

Morfotaktyka została zdefiniowana jako dział morfologii, którego zadaniem jest analiza i opis możliwych w języku ciągu morfemów (zob. Nieckula 1981) w obrębie jednego leksemu. Z założenia była traktowana jako dyscyplina różna od słowotwórstwa, choć posługuje się terminologią po części zbieżną ze słowotwórstwem. Morfotaktyka (morfemika) stosunkowo późno pojawiła jako alternatywna dyscyplina opisu struktury leksemów. Podczas gdy dla klasycznego słowotwórstwa istotne są relacje między dwoma leksemami połączonymi stosunkiem motywacji semantycznej i wtórnie – środki formalne (formanty) różnicujące te leksemy, dla morfotaktyki istotny jest stopień morfologicznego skomplikowania struktury leksemu i formalne relacje, jakie można ustalić między wszystkimi segmentami morfologicznymi, które na podstawie przyjętych procedur segmentacji formy leksemu da się ustalić. Zgodnie z zasadami sformułowanymi na potrzeby analizy morfotaktycznej struktury leksemu w „zółtej” „Morfologii” podstawową jednostką jest segment o funkcji ustalonej w toku analizy jego dystrybucji. Dystrybucja segmentów była podstawą ich formalnej klasyfikacji. Segmentem obligatoryjnym w strukturze leksemu jest centralny rdzeń, będący nośnikiem znaczenia leksykalnego. Segment go poprzedzający to prefiks, segment następujący po rdzeniu to sufiks, segment występujący po końcówce fleksyjnej to postfiks, intermorf to segment usytuowany między rdzeniem a sufiksem właściwym lub między dwoma sufiksami prostymi, stanowiący najczęściej rozszerzenie sufiksu prostego, pełniący funkcję formalno(semantyczną). Opis poszczególnych klas segmentów wraz z charakterystyką ich obustronnej walencji, tj. zakresu lewostronnej łączliwości i prawostronnej zdolności przyłączania sufiksów, to przedmiot paradygmatyki morfologicznej, opis możliwych (dopuszczalnych) w danym języku ciągów segmentów morfologicznych i ich konfiguracji to przedmiot syntagmatyki morfologicznej, unaocznianej w formie symboliczno-graficznej (np. sufiks *-ski* służący do derywacji przymiotników odrzeczownikowych może łączyć się z podstawą bezpośrednio: *chłop-ski* lub za pośrednictwem intermorfów: *-ew-ski* – *królewski*, *-ow-ski* – *synowski*, *-eń-ski* – *koleżeński*, *-oń-ski* – *jerychoński*, *-ań-ski* – *tatrzański*, *-er-ski* – *braterski*, *-ar-ski* – *wypiański*, *-ej-ski* – *alpejski*, *-aj-ski* – *jenajski*, *-ij-ski* – *ij-ski* – *kongijski* / *kararyjski*, które są realizacją jednej z jego cech walencyjnych) (Kowalik 1975, 1984).

→ CZĘŚCI MOWY I ICH KLASYFIKACJE, FLEKSJA, GRADACJA, KATEGORIE GRAMATYCZNE CZASOWNIKA, SŁOWOTWÓRSTWO

Literatura

- Bańko, M. 2002. *Wykłady z polskiej fleksji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bobrowski, I. 2005. „Rodzaj gramatyczny rzeczownika a jego liczba”. *Język Polski* 85: 83–89.
- Bojałkowska, K. 2020. „Niech wygram, niech usiądzie – formy fleksyjne czasownika”. *Studia Językoznawcze: Synchroniczne i diachroniczne badania polszczyzny* 19: 67–82.
- Brajerski, T. 1972. „O polskiej stronie biernej”. W *Symbolae polonicae in honorem Stanisłai Jodłowski*, red. M. Karaś, i in. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 31–39.
- Burkacka, I. 2001. *Porównawcza analiza gniazdowa wybranych leksemów neutralnych i nacechowanych ekspresywnie*. Warszawa: Wydział Polonistyki UW.

- Burkacka, I. 2012. *Kombinatoryka sufiksalna w polskiej derywacji odrzeczownikowej*. Warszawa: Wydział Polonistyki UW.
- Decyk-Zięba, W. 2020. „O kształtowaniu się polskiej terminologii gramatycznej”. *Poradnik Językowy* 5: 60–75.
- Derwojedowa, M., H. Karaś, i D. Kopcińska (red.). 2005. *Język polski. Kompendium*. Warszawa: Świat Książki.
- Dokulil, M. 1962. *Teorie odvozování slov*. Praha: ČSAV.
- Dokulil, M. 1979. *Teoria derywacji*, tłum. A. Bluszcz, i J. Stachowski. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Doroszewski, W. 1952. *Podstawy gramatyki polskiej. Część pierwsza*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Dunaj, B. 1979. *Zarys morfonologii współczesnej polszczyzny*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Dyzak, A. 1995. „Morfotaktyka i morfonologia jako wstęp do fleksji współczesnego języka polskiego”. *Zeszyty Naukowe WSP w Bydgoszczy. Studia Filologiczne* 38; *Filologia Polska* 16: 137–155.
- EJO = Polański, K. (red.). 1999. *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, wyd. 2. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- EJP = Urbańczyk, S. (red.). 1992. *Encyklopedia językoznawstwa polskiego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Fisiak, J. 1963. „Kategoria rodzaju rzeczowników zapożyczonych z języka angielskiego”. *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN* 9: 63–68.
- Gołąb, Z., A. Heinz, i K. Polański. 1968. *Słownik terminologii językoznawczej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Górski, R.L. 2008. *Diateza nacechowana w polszczyźnie*. Kraków: Wydawnictwo Lexis.
- Grochowski, M. 1985. „Projekt klasyfikacji syntaktycznej polskich leksemów nieodmiennych”. *Polonica* 10: 73–97.
- Grochowski, M. 1986. *Polskie partykuły. Składnia, semantyka, leksykografia*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Grochowski, M. 1997. *Wyrażenia funkcyjne. Studium leksykograficzne*. Kraków: IJP PAN.
- Grochowski, M. 2020a. „Ewolucja kryteriów podziału gramatycznego leksemów (relatory a spójniki)”. *LingVaria* 2(30): 55–65.
- Grochowski, M. 2020b. „Wpływ logiki formalnej na kształtowanie się polskiej terminologii gramatycznej w drugiej połowie XX wieku”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 76: 71–80.
- Grochowski, M., A. Kisiel, i M. Żabowska. 2014. *Słownik gniazdowy partykuł polskich*. Kraków: PAU.
- Gruszczyński, W. 1987. „O klasyfikacjach leksemów na części mowy i opisie fleksyjnym rzeczowników w «Morfolologii» IJP PAN”. *Studia Gramatyczne* 8: 35–51.
- Gruszczyński, W. 1989. *Fleksja rzeczowników pospolitych we współczesnej polszczyźnie (Na materiale «Słownika języka polskiego» PAN pod redakcją W. Doroszewskiego)*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Gruszczyński, W., i J. Bralczyk (red.). 2002. *Słownik gramatyki języka polskiego*. Warszawa: WSiP.
- Grzegorzczkowska, R., R. Laskowski, i H. Wróbel (red.). 1984. *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Grzegorzczkowska, R. 1982. *Zarys słowotwórstwa polskiego. Słowotwórstwo opisowe*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

- Grzegorzczkova, R. 1993. „Kategorie gramatyczne”. W *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich: 445–458.
- Heinz, A. 1961. „Fleksja a derywacja”. *Język Polski* 41: 343–354.
- Heinz, A. 1965. *System przypadkowy języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Honowska, M. 1979. *Ewolucja metod polskiego słownotwórstwa synchronicznego (w dziesięcioleciu 1967–1977)*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Jadacka, H. 1995. *Rzeczownik polski jako baza derywacyjna. Opis gniazdowy*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Jadacka, H. 2001. *System słownotwórczy polszczyzny (1945–2000)*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Jodłowski, S. 1960. „Kryteria klasyfikacji leksemów na części mowy”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 19: 51–98.
- Jodłowski, S. 1971. *Studia nad częściami mowy*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kaleta, Z. 1995. *Gramatyka języka polskiego dla cudzoziemców*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Karłowicz, J. 1885. „Projekt terminologii językoznawczej polskiej”. *Prace Filologiczne* 1: 102–120.
- Kielski, B. 1959. *Słownik terminologii gramatycznej francuskiej i polskiej*. Wrocław–Łódź: ŁTN, Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Klemensiewicz, Z. 1960. *Podstawowe wiadomości z gramatyki języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Koronczewski, A. 1961. *Polska terminologia gramatyczna*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kowalik, K. 1975. *Budowa morfologiczna przymiotników polskich*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kowalik, K. 1984a. „Morfonologia”. W *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, i H. Wróbel. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 59–95.
- Kowalik, K. 1984b. „Morfotaktyka”. W *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, i H. Wróbel. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 513–546.
- Kowalik, K. 1997. *Struktura morfonologiczna współczesnej polszczyzny*. Kraków: IJP PAN.
- Kowalik, K. 2006. „Uwagi o paradygmacie”. W *Od fonemu do tekstu. Studia dedykowane Profesorowi Romanowi Laskowskiemu z okazji siedemdziesiątych urodzin*, red. I. Bobrowski, i K. Kowalik. Kraków: Wydawnictwo Lexis, 267–277.
- Kreja, B. 1989. *Z morfonologii i morfotaktyki współczesnej polszczyzny*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kryński, A.A. 1907. *Gramatyka języka polskiego*, wyd. 4. Warszawa: Jan Jeżyński.
- Krzyżanowski, P. 1992. *Temat fleksyjny w odmianie polskich rzeczowników*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Kucała, M. 1978. *Rodzaj gramatyczny w historii polszczyzny*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kuryłowicz, J. 1968. *O rozwoju kategorii gramatycznych*. Kraków: PAN.
- Laskowski, R. 1972. *Polnische Grammatik*, tłum. W. Paschek. Warszawa–Leipzig: Wiedza Powszechna, VEB Verlag Enzyklopädie.

- Laskowski, R. 1974. „Rodzaj gramatyczny, struktura głęboka a zaimki osobowe”. W *Studia indoeuropejskie = Études indoeuropéennes*, red. J. Kuryłowicz, W. Taszycki, F. Sławski, i A. Heinz. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 117–124.
- Laskowski, R. 1975a. „Uwagi o morfemie”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 33: 107–120.
- Laskowski, R. 1975b. *Studia nad morfonologią współczesnego języka polskiego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Laskowski, R. 1977a. „Morfologia w gramatyce transformacyjno-generatywnej (w poszukiwaniu modelu”. *Studia Gramatyczne* 1: 102–134.
- Laskowski, R. 1977b. „Od czego *lepszy* jest *lepszy*?”. *Język Polski* 57: 323–334.
- Laskowski, R. 1981a. „Części mowy – problem syntaktyczny czy morfologiczny?”. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Linguistica* 2: 117–131.
- Laskowski, R. 1981b. „Semiotyczna funkcja alternacji morfonologicznych”. *Polonica* 6: 7–18.
- Laskowski, R. 1984a. „Funkcjonalna klasyfikacja leksemów: części mowy”. W *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, i H. Wróbel, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 26–37.
- Laskowski, R. 1984b. „Przedmiot i zakres morfologii”. W *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, i H. Wróbel. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 9–57.
- Laskowski, R. 1998. „Semantyka trybu rozkazującego”. *Polonica* 19: 5–29.
- Mańczak, W. 1956. „Ile rodzajów jest w języku polskim?”. *Język Polski* 36: 116–121.
- Markowski, A. 1996. *Szkolny słownik terminów i pojęć gramatycznych*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Mędadak, S. 1997. *Słownik form koniugacyjnych czasowników polskich*. Kraków: Universitas.
- Mędadak, S. 2001. *Słownik odmiany rzeczowników polskich*. Kraków: Universitas.
- Milewski, T. 1965. *Językoznawstwo*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Mindak, J. 1990. *Językowa kategoria żywotności w polszczyźnie i słowiańszczyźnie na tle innych języków świata. Próba ujęcia typologicznego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Nagórko, A. 1998. *Zarys gramatyki polskiej (ze słowotwórstwem)*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Nieckula, F. 1981. „Zagadnienie morfu, alomorfu, morfemu w językach fleksyjnych”. *Universitatis Lodzianensis. Folia Linguistica* 2: 147–164.
- Orzechowska, A. 1975. „Właściwości gramatyczne skrótowców polskich”. *Polonica* 1: 199–212.
- Pawlicki, K. 2020. „Niejednoznaczność terminów «tematyczny» i «atematyczny» w językoznawstwie indoeuropejskim”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 77: 133–143.
- Pianka, W. 2009. „Nieściśłości związane z terminem «kategoria» w polskiej i słowiańskiej terminologii lingwistycznej”. W *Kategorie w języku, język w kategoriach*, red. M. Cichońska. Katowice: Wydawnictwo UŚ, 11–23.
- Polański, K. (red.). 1999. *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, wyd. 2. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- „Polska terminologia gramatyczna uchwalona na Zjeździe gramatyków polskich 17 i 18 II 1921”. 1921. *Język Polski* 6: 89–92.
- PSWP = Zgólkowa, H. (red.). 1996–2005. *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*. Poznań: Kurpisz.
- Rokicka, T. 1981. „Próba półautomatycznego rozpoznawania rodzaju gramatycznego rzeczowników polskich na podstawie graficznej postaci mianownika (l. poj.)”. *Polonica* 6: 165–180.

- Saloni, Z. 1974. „Klasyfikacja gramatyczna leksemów polskich”. *Język Polski* 54: 3–13, 93–101.
- Saloni, Z. 1978. „Kategoria rodzaju we współczesnym języku polskim”. W *Kategorie gramatyczne grup imiennych w języku polskim. Materiały konferencji Pracowni Gramatyki Współczesnej Polszczyzny Instytutu Języka Polskiego PAN, Zawoja, 13–15 XIII 1974*, red. R. Laskowski. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 43–78.
- Saloni, Z. 2001. *Czasownik polski. Odmiana. Słownik*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Saloni, Z., W. Gruszczyński, M. Woliński, i R. Wołosz. 2007. *Słownik gramatyczny języka polskiego. Podstawy teoretyczne. Instrukcja użytkowania*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Saloni, Z., i M. Świdziński. 1985. *Składnia współczesnego języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Skarżyński, M. 1994. *Części mowy i ich kategorie w gramatykach polskich XIX i XX wieku (1817–1938)*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Skarżyński, M. 1999a. *Powstanie i rozwój polskiego słowotwórstwa opisowego*. Kraków: Universitas.
- Skarżyński, M. 1999b. *Słownik przypomnień gramatycznych dla studentów filologii polskiej*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Skarżyński, M. 2004. *Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego. T. 4: Gniazda motywowane przez liczebniki, przysłówki, zaimki, przyimki, modulanty, onomatopeje, wykrzykniki*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”.
- Skarżyński, M. 2012. „Polskie słowotwórstwo gniazdowe”. W *Słowotwórstwo słowiańskie: system i tekst. Prace Komisji Słowotwórczej przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów*, red. J. Sierociuk. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 91–99.
- Stefańczyk, W.T. 2007. *Kategoria rodzaju i przypadku polskiego rzeczownika. Próba synchronicznej analizy morfologicznej*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- STJ = Gołąb, Z., A. Heinz, i K. Polański. 1968. *Słownik terminologii językoznawczej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Strutyński, J. 1997. *Gramatyka polska*. Kraków: Wydawnictwo Tomasz Strutyński.
- Szober, S. 1962. *Gramatyka języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Szulc, A. 1984. *Podręczny słownik językoznawstwa stosowanego – dydaktyka języków obcych*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Szupryczyńska, M. 1981. „Czy stopień przymiotnika w języku polskim jest kategorią fleksyjną”. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica* 2: 265–272.
- SWJP = Dunaj, B. (red.). 1996. *Słownik współczesnego języka polskiego*. Warszawa: Wilga.
- Szylarski, W. 1770. *Początki nauk dla narodowej młodzieży, to jest Grammatyka języka polskiego*. Lwów: w Drukarni J.K. Mci i SSS. Trojcy.
- Szymanek, B. 1998. *Introduction to morphological analysis*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Tokarski, J. 1951. *Czasowniki polskie: formy, typy, wyjątki, słowniki*. Warszawa: Wydawnictwo S. Arcta.
- Tokarski, J. 1973. *Fleksja polska*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Ulitzka, E. 2008. „Podział leksemów na części mowy w teorii gramatyk (przeгляд propozycji klasyfikacyjnych ostatniego stulecia)”. *Polonica* 29: 45–79.
- Urbańczyk, S. (red.). 1978. *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Urbańczyk, S. (red.). 1991. *Encyklopedia języka polskiego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- USJP = Dubisz S. (red.). 2003. *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1–6. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

- Wróbel, H. 1993. „Funkcje słowotwórcze morfemu «się»”. *Studia Linguistica Polono-Jugoslavica* 7: 141–148.
- Wróbel, H. 1996. „Nowa propozycja klasyfikacji syntaktycznej polskich leksemów”. *Studia z leksykologii i gramatyki języków słowiańskich*, red. H. Wróbel. Kraków: IJP PAN, 53–60.
- Wróbel, H. 1998. „Granice paradygmatu fleksyjnego czasowników”. *Prace Językoznawcze* 25: 255–265.
- Wróbel, H. 2001. *Gramatyka języka polskiego*. Kraków: Od Nowa.
- Zaron, Z. 2003. „Funkcjonalna klasyfikacja leksemów polskich (kolejna propozycja)”. W *Studia z gramatyki i leksykologii języka polskiego*, red. M. Gębka-Wolak, I. Kaproń-Charzyńska, i M. Urban. Toruń: Wydawnictwo UMK, 179–186.
- Zaron, Z. 2004. *Aspekty funkcjonalne polskiej kategorii rodzaju. Charakterystyka fleksyjna*. Warszawa–Puńsk: Auśra.